

МІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Київський національний лінгвістичний університет
Кафедра психології і туризму

КУРСОВА РОБОТА

на тему: «Психологічний контекст проблеми агресивної поведінки у
підлітковому та юнацькому віці»

Студентки 3 курсу
Педагогічного факультету романо-
германської та української філології
напряму підготовки «Іноземні мови та
літератури, методика навчання іноземних
мов і зарубіжної літератури (англійська
мова і друга західноєвропейська мова)»
спеціальності «014 Середня освіта»
групи СОа 13-20
Метельської Ольги Володимирівни

Науковий керівник:
к.психол.н., доц. кафедри психології і
туризму Шевчук Вікторія Валентинівна

Національна шкала: _____
Кількість балів: _____
Оцінка ЄКТС: _____

Члени комісії:

_____
(прізвище та ініціали)
(підпис)

_____
(прізвище та ініціали)
(підпис)

_____
(прізвище та ініціали)
(підпис)

КИЇВ – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГІЧНІ ПРИЧИНИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ТА ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ	5
1.1. Біологічні фактори, що впливають на агресивну поведінку	5
1.2. Психосоціальні фактори, що впливають на агресивну поведінку	7
1.3. Когнітивно-поведінкові методи.....	12
1.4. Психотерапевтичні методи	17
1.5. Превентивні заходи агресивної поведінки у підлітковому та юнацькому віці.....	20
ВИСНОВОК ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ	23
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ТА ПРОЦЕДУРА ПРОВЕДЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	25
2.1. Організація дослідження та характеристика контингенту дослідження..	25
2.2. Методологічні основи дослідження	26
2.3. Характеристика взаємозв'язку соціометричного статусу та тривожності учнів молодшої школи.....	28
ВИСНОВОК.....	31
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	33

ВСТУП

Актуальність проблеми. Агресивна поведінка у підлітковому та юнацькому віці може бути проблемою для багатьох сімей, шкіл та спільнот. Це може включати бійки, насильство, булінг, інші форми агресії, які можуть призвести до серйозних наслідків для особистого благополуччя та добробуту молодих людей. Економічна і політична нестабільність, напруженість у сучасному суспільстві створюють стресові умови для кожної особистості, що призводить до збільшення кількості конфліктних ситуацій. Крім того, вікові кризи стають більш гострими у протіканні. Тому передусім підлітки виступають соціально вразливою віковою категорією.

Психологічний контекст цієї проблеми полягає у тому, що агресивна поведінка може бути наслідком різних факторів, таких як соціальне середовище, сімейні взаємини, вплив різних культурних та соціальних норм. Це може також включати емоційні та психологічні фактори, такі як стрес, тривога, депресія, недостатня самоконтроль та інші.

Дослідження показують, що агресивна поведінка може мати негативний вплив на молодих людей, їхні відносини з оточенням та рівень їхнього самоповаги. Тому важливо розуміти причини цієї поведінки та шукати ефективні способи допомоги молодим людям, щоб вони могли розвиватися та процвітати в безпечному та здоровому середовищі.

Метою дослідження є виявлення причини агресивної поведінки у цій віковій групі та розробити ефективні стратегії шляхи її запобігання та вирішення.

Об'єктом дослідження є молоді люди віком від 12 до 18 років, які можуть бути під впливом різних факторів, які спричиняють агресивну поведінку.

Предметом дослідження є агресивна поведінка у підлітковому та юнацькому віці, її причини та наслідки, а також методи профілактики та лікування.

Завдання дослідження полягає в тому, щоб дослідити фактори, що спричиняють агресивну поведінку у підлітковому та юнацькому віці, а також виявити ефективні методи профілактики та лікування цієї проблеми.

Гіпотеза: психосоціальні та біологічні фактори можуть призводити до агресивної поведінки у підлітків та юнаків.

Структура курсової роботи. Курсова робота складається зі вступу, двох розділів, що включають у себе вісім підрозділів, висновків та списку використаної літератури.

РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГІЧНІ ПРИЧИНИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ТА ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

1.1. Біологічні фактори, що впливають на агресивну поведінку

Існує багато біологічних факторів, які можуть впливати на агресивну поведінку у підлітковому та юнацькому віці. Деякі з них включають: [1, 35]

Гормони: тестостерон може впливати на агресивну поведінку у хлопців, оскільки він сприяє розвитку фізичної сили та впливає на нервову систему. У дівчат підвищений рівень тестостерону може бути пов'язаний з агресивністю та конфліктами з оточуючими.

Генетика: деякі люди можуть бути більш схильні до агресивної поведінки через генетичні чинники, такі як спадковість.

Нейропередача: нервова система впливає на поведінку, включаючи агресивність. Неротрансмітери, такі як серотонін та допамін, можуть впливати на агресивну поведінку.

Порушення мозкового кровообігу: наприклад травма голови може впливати на поведінку, включаючи агресивну поведінку. Це може бути пов'язано зі зниженням функцій мозку, що може призводити до виникнення агресивної поведінки.

Сон: Недостатній сон може впливати на емоційний стан людини, знижуючи її здатність контролювати свої емоції та реагувати на стресові ситуації. Це може призводити до збільшення рівня агресивної поведінки.

Недостатній самоконтроль: в підлітковому та юнацькому віці люди можуть мати обмежену здатність до самоконтролю, що може призводити до агресивної поведінки.

Травми головного мозку: травми головного мозку можуть впливати на поведінку людини, включаючи агресивну поведінку.

Харчування та здоров'я: погане харчування та здоров'я можуть впливати на психологічний стан людини та сприяти агресивності.

Враховуючи ці фактори, важливо зрозуміти, що агресивна поведінка може мати складну природу та виникати з багатьох різних причин. Розуміння цих факторів може допомогти в розвитку ефективних стратегій для запобігання та лікування агресивної поведінки у підлітків та юнаків.

Наслідування генетичної схильності до агресії може бути одним з факторів, які впливають на ризик розвитку агресивної поведінки у підлітків та юнаків. Дослідження показують, що генетичні чинники можуть відігравати роль у розвитку агресії, зокрема в регулюванні рівня нейротрансмітерів, таких як серотонін та допамін.

Однак, слід зазначити, що генетика не визначає повністю ризик розвитку агресивної поведінки. Наслідування генетичних чинників може бути модифіковано навколишнім середовищем, що включає в себе такі чинники, як виховання, соціальна підтримка, освіта та культурні чинники.

Отже, навколишнє середовище та соціальні фактори можуть мати важливе значення в процесі розвитку агресивної поведінки, і важливо звернути увагу на ці фактори при розробці програм та стратегій для запобігання агресії у підлітків та юнаків.

Дослідження також показують, що деякі конкретні гени можуть бути пов'язані з агресивною поведінкою. Наприклад, гени, які впливають на рівень серотоніну, можуть відігравати роль у регулюванні агресивної поведінки. Також було виявлено, що вплив генетичних факторів на агресивну поведінку може змінюватись залежно від статі та етнічної належності.

Однак, наслідування генетичних чинників пов'язаних з агресивністю, не означає, що діти, які успадкували певні гени, обов'язково проявлятимуть агресивну поведінку. Навколишнє середовище та інші соціальні чинники можуть змінювати вплив генетичних факторів на поведінку.

Загалом, наслідування генетичної схильності до агресії може впливати на ризик розвитку агресивної поведінки у підлітків та юнаків, але наслідування генетичних чинників є лише одним з факторів, які впливають на агресивну поведінку.

Важливо пам'ятати, що фізіологічні чинники можуть впливати на поведінку, але вони не є єдиним чинником, що визначає агресивну поведінку. Соціальні, психологічні та екологічні чинники також грають важливу роль у формуванні агресивної поведінки.

1.2. Психосоціальні фактори, що впливають на агресивну поведінку

Агресивна поведінка у підлітковому та юнацькому віці може бути спричинена багатьма психосоціальними факторами, такими як: [3, 152]

Соціальне середовище: середовище, в якому виростає підліток, може впливати на його поведінку. Якщо дитина виростає в середовищі зі значним рівнем насильства або агресії, то вона може набути такої ж поведінки.

Сімейний фактор: конфлікти в родині, насильство та інший негативний сімейний вплив може сприяти розвитку агресивної поведінки у підлітків та юнаків. Незадовільні стосунки з батьками та іншими близькими людьми можуть впливати на формування такої поведінки.

Медіа: експозиція до насильства в медіа може впливати на підлітків та юнаків та призводити до агресивної поведінки.

Психологічні фактори: стрес, тривога, депресія, низька самооцінка та інші психологічні проблеми можуть впливати на поведінку підлітків та юнаків, спонукаючи їх до агресії та насильства.

Культурні фактори: певні культурні чинники можуть впливати на те, як підлітки та юнаки реагують на різні ситуації. Наприклад, деякі культури можуть ставитися до насильства та агресії більш позитивно, що може сприяти розвитку такої поведінки у дітей.

Трагічні події: серйозна хвороба або смерть рідних чи близьких друзів, можуть викликати емоційний стрес та вплинути на поведінку підлітків та юнаків.

Усі ці фактори можуть взаємодіяти між собою та сприяти розвитку агресивної поведінки у підлітковому та юнацькому віці. Важливо зрозуміти,

що агресивна поведінка може бути результатом складної комбінації факторів, а не лише однієї причини.

Якщо підліток або юнак проявляє агресивну поведінку, важливо надати йому допомогу та підтримку. Це може включати психологічну терапію, консультації зі спеціалістами, які можуть допомогти зрозуміти та керувати емоціями, та розвиток навичок, які допоможуть управляти власною поведінкою.

Також важливо підтримувати здорові стосунки в родині та з друзями, а також сприяти розвитку позитивних інтересів та занять. Це може допомогти підліткам та юнакам зменшити ризик розвитку агресивної поведінки та зберегти психічне та фізичне здоров'я.

Важливо також усвідомлювати, що агресивна поведінка не є нормальною чи природною для підлітків та юнаків, і що це поведінка, яка може завдати шкоди їм та іншим. Тому, якщо підліток або юнак проявляє агресивну поведінку, важливо швидко реагувати та надавати допомогу, щоб зменшити ризик подальшого насильства та шкоди.

Крім того, для попередження агресивної поведінки важливо ще з раннього віку дитині створювати безпечне та підтримуюче середовище для її розвитку. Наприклад, діти, які виростають у сім'ї з конфліктами та насильством, мають більш високий ризик прояву агресивної поведінки. Тому важливо забезпечити дітям безпечну та підтримуючу сімейну атмосферу.

Також важливо розвивати навички емоційного регулювання та комунікації. Діти та підлітки, які вміють ефективно виражати свої емоції та розуміти емоції інших, менш схильні до агресивної поведінки.

Важливо забезпечити дітям доступ до соціальної підтримки та розвитку позитивних відносин з ровесниками та дорослими. Це може включати участь у спортивних, художніх або інших заходах, які допоможуть розвивати навички співпраці та комунікації.

Потрібно також підтримувати здоровий спосіб життя, включаючи здорове харчування, фізичну активність та достатній відпочинок.

Нарешті, необхідно пам'ятати, що агресивна поведінка може бути наслідком більш серйозних проблем, таких як депресія, тривожність чи травма. Тому, якщо підліток або юнак проявляє агресивну поведінку, важливо звернутися до фахівців, які допоможуть з'ясувати причини цього поведінки та розробити індивідуальний план попередження агресії. Це можуть бути психологи, психіатри, соціальні працівники та інші спеціалісти.

Нарешті, важливо пам'ятати, що попередження агресивної поведінки є комплексним процесом, який потребує співпраці батьків, педагогів, фахівців та самого підлітка чи юнака. Заходи, спрямовані на попередження агресії, повинні бути підібрані індивідуально для кожного випадку та зорієнтовані на підвищення самооцінки, емоційного і соціального розвитку, виховання позитивних стосунків та навчання здоровому способу життя.

Оточення та поведінкові моделі можуть мати значний негативний вплив на розвиток агресивної поведінки у підлітків та юнаків. Особливо небезпечною може бути моделювання поведінки агресії батьками, ровесниками, членами банд та іншими особами, які мають значний вплив на дитину.

Наприклад, якщо підліток бачить, що його батьки розв'язують конфлікти з іншими людьми через агресію, це може стати нормою поведінки для нього, і він може почати розв'язувати конфлікти так само. Також, якщо підліток перебуває в середовищі, де панує агресивна поведінка, наприклад, в банді або в спортивній команді з негативною атмосферою, то його може вплинути це середовище і стати причиною розвитку агресивної поведінки.

Для попередження негативного впливу оточення та поведінкових моделей на розвиток агресивної поведінки у підлітків та юнаків важливо забезпечити позитивну атмосферу в родині, школі та інших середовищах, де вони перебувають. Також можна використовувати методи соціальної адаптації та позитивного виховання, що передбачають формування вмінь та навичок позитивної соціалізації, які можуть допомогти підліткам та юнакам відстоювати свої інтереси та розв'язувати конфлікти без застосування агресії.

Крім того, важливо, щоб підлітки та юнаки були в максимально можливій мірі усвідомлені та відповідальні за свої вчинки. Це можна досягти за допомогою активної взаємодії з батьками, вчителями та іншими дорослими, які можуть надати необхідну підтримку та допомогу у вирішенні проблем поведінки.

Для того, щоб запобігти негативному впливу оточення та поведінкових моделей, також важливо виховувати у підлітків та юнаків критичне мислення та здатність аналізувати інформацію. Навчити їх відповідальності за свої вчинки та наслідки, які вони можуть мати для інших людей. Розвивати здатність до альтернативного мислення, тобто навчити підлітків та юнаків шукати нестандартні виходи зі складних ситуацій, не вдаючись до агресії.

Окрім того, важливо забезпечити підліткам та юнакам достатній рівень соціальної підтримки, включаючи підтримку з боку родини, друзів та педагогів. Наявність позитивних стосунків та емоційна підтримка можуть допомогти у запобіганні розвитку агресивної поведінки.

Усі ці заходи повинні бути спрямовані на формування здорової, позитивної та конструктивної поведінки у підлітків та юнаків. Важливо розуміти, що запобігання агресивної поведінки - це довгостроковий процес, який потребує терпіння, постійної роботи та співпраці зі всіма зацікавленими сторонами.

Емоційні стани та стресові ситуації можуть бути одним з факторів, які сприяють агресивності у підлітків та юнаків. Деякі з таких станів та ситуацій включають:

- Роздратованість: емоційний стан, який може виникнути внаслідок негативного досвіду, наприклад, коли їх ігнорують, не слухають, підштовхують або жартують над ними. Це може призвести до агресивної реакції у відповідь на ці негативні дії.

- Стрес: негативний емоційний стан, який може виникнути в результаті різних ситуацій, таких як конфлікт з батьками, шкільні проблеми, проблеми у

відносинах з друзями або фізичне чи емоційне знуцання. Стрес може сприяти агресивній поведінці у відповідь на ці ситуації.

- Втрата контролю: втрата контролю над ситуацією може викликати емоційну реакцію, таку як агресивність. Наприклад, якщо підліток відчуває, що його життя не контролюється ним самим, він може відчутти потребу показати свою силу і контроль шляхом агресивної поведінки.

- Втрата статусу: втрата соціального статусу може спричинити агресивність. Наприклад, якщо підліток вважає, що його статус в групі знизився, він може відчутти потребу показати свою силу, щоб повернути свій статус у групі.

- Негативні взаємини: негативні стосунки з іншими людьми можуть також стимулювати агресивність. Наприклад, якщо підліток постійно перебуває в конфлікті з іншими людьми, то це може призвести до збільшення рівня агресивності в його поведінці.

- Небезпека або загроза: якщо підліток відчуває, що його життя або безпека знаходяться під загрозою, то це може призвести до збільшення рівня агресивності. Наприклад, якщо він стикається зі злочинцем, боїться нападу або відчуває загрозу з боку іншої людини.

Ці емоційні стани та стресові ситуації можуть бути складними для контролювання, особливо у підлітковому та юнацькому віці, і можуть призвести до агресивної поведінки. Тому важливо навчити молодих людей ефективно керувати своїми емоціями та стресом. Отож підліткам та юнакам можна запропонувати наступні стратегії:

- Релаксація: включення у спокійні дії, такі як медитація, глибоке дихання або йога, може допомогти зменшити рівень стресу та напруги.

- Саморегуляція: важливо навчити підлітків розуміти свої емоції та реагувати на них адекватно. Навчання стратегій саморегуляції може допомогти їм керувати своїм емоційним станом.

- Комунікація: вміння вільно спілкуватися з іншими може допомогти підліткам та юнакам вирішувати конфлікти та запобігати рівню агресивності.

- Фізична активність: спорт, фізичні вправи можуть допомогти зменшити рівень стресу та агресивності.

- Соціальна підтримка: підтримка з боку сім'ї, друзів та інших близьких може допомогти підліткам та юнакам зменшити рівень стресу та впливу негативних емоцій на їх поведінку.

Загальною метою є розвиток емоційної та соціальної компетентності, що допомагає зменшити ризик агресивної поведінки. Такі компетенції можуть бути навчені за допомогою тренінгів та психологічної підтримки від кваліфікованих фахівців.

1.3. Когнітивно-поведінкові методи

Когнітивно-поведінкові методи (КПМ) - це психологічні техніки, спрямовані на зміну мислення, поведінки та емоцій з метою досягнення бажаних цілей. Деякі з основних КПМ, що використовуються для розвитку емоційної інтелігентності та соціальної компетентності, тренування реалізму та позитивного мислення, технік контролю за гнівом та стресом, описані нижче. [2, 40]

Розвиток емоційної інтелігентності та соціальної компетентності

Ці методи орієнтовані на розвиток навичок емоційної розуміння, співпереживання та взаємодії з іншими людьми. Деякі з таких методів включають тренування емпатії, розвиток навичок соціальної адаптації та спілкування, використання різних форм сприйняття та розуміння емоцій (наприклад, розуміння емоційного виразу на обличчі).

Тренування реалізму та позитивного мислення

Ці методи спрямовані на зміну способу мислення, щоб допомогти людям реалістично оцінювати свої ситуації та зменшувати вплив негативних думок. Деякі з таких методів включають розвиток навичок критичного мислення, навчання шляхів зменшення страхів та тривоги, використання позитивних мантр та думок, вивчення технік переконання.

Техніки контролю за гнівом та стресом

Ці методи спрямовані на зменшення впливу стресу та гніву на поведінку та емоції. Деякі з таких методів включають розвиток навичок самоконтролю, тренування технік релаксації (наприклад, дихальні вправи, медитація), вивчення технік ефективного конфліктного розв'язання.

КПМ можуть бути корисними для людей з різними проблемами, такими як депресія, тривога, фобії, посттравматичний стресовий розлад, проблеми взаємовідносин тощо. Ці методи можуть допомогти людям зробити позитивні зміни в своєму житті та досягти бажаних цілей, відчути більшу гармонію та злагоду в своїх взаємовідносинах з іншими людьми.

КПМ є ефективними інструментами для працівників психологічної сфери, таких як психологи, психотерапевти, консультанти, а також можуть бути корисними для вчителів, тренерів, менеджерів та бізнес-лідерів, які бажають поліпшити свої навички управління емоціями та взаємовідносинами зі співробітниками та клієнтами.

Крім того, деякі з КПМ можуть бути корисними для самостійного застосування, зокрема, якщо людина має мету самовдосконалення та розвитку. Наприклад, вправи для розвитку емпатії та соціальної компетентності можна виконувати вдома або в місці роботи, щоб покращити свої навички міжособистісного спілкування та розв'язання конфліктів.

Отже, КПМ є корисними для розвитку різних аспектів особистості, включаючи емоційну інтелігентність, соціальну компетентність, реалізм та позитивне мислення, техніки контролю за гнівом та стресом. Вони можуть бути застосовані як професійними психологами та консультантами, так і самостійно для розвитку особистості.

Крім того, КПМ можуть бути корисними для тих, хто хоче змінити свої негативні підсвідомі переконання та установки. Техніки відволікання від негативних думок та медитація можуть допомогти зменшити рівень тривоги та стресу.

Крім того, КПМ можуть бути використані для підтримки людей з психічними розладами, такими як депресія та тривожність. Наприклад, техніки когнітивної поведінкової терапії можуть допомогти людям з депресією зменшити негативні думки та покращити настрій.

Загалом, КПМ є ефективними інструментами для розвитку емоційної інтелігентності, соціальної компетентності та позитивного мислення. Вони можуть допомогти людям покращити своє психічне здоров'я, змінити негативні підсвідомі переконання та установки, зменшити рівень стресу та тривоги, покращити взаємовідносини з іншими людьми та досягти бажаних цілей в житті.

Одним з найпопулярніших методів КПМ є когнітивна поведінкова терапія (КПТ). КПТ спрямована на ідентифікацію та зміну негативних думок та переконань, які впливають на нашу поведінку та емоції. Цей метод базується на принципах когнітивної психології та включає в себе ряд технік, таких як:

- ідентифікація негативних думок та переконань;
- аналіз цих думок та переконань на предмет їхньої правдивості;
- заміна негативних думок та переконань на позитивні;
- розвиток нових позитивних поведінок та звичок.

Ще одним ефективним методом КПМ є діалектично-поведінкова терапія (ДПТ). Цей метод спрямований на розвиток соціальної компетентності та ефективної комунікації. Він базується на теорії, що проблеми у міжособистісних відносинах виникають через неефективну комунікацію та нездатність розуміти та відчувати емоції інших людей. ДПТ включає в себе низку технік, таких як:

- ефективна комунікація;
- розвиток навичок визначення мети та планування;
- розвиток навичок регулювання емоцій.

Також до КПМ відносяться техніки релаксації, такі як медитація та йога, які допомагають зняти стрес та зосередитися на позитивних емоціях.

Усі ці методи КПМ можуть бути використані як в професійній практиці психологів, так і самостійно в домашніх умовах для покращення свого психічного здоров'я та досягнення бажаних цілей.

Ще одним методом КПМ є раціонально-емотивна терапія (РЕТ), яка була розроблена Альбертом Еллісом. РЕТ спрямована на зміну шкідливих емоцій та думок шляхом зміни переконань, які лежать в їх основі. Цей метод включає в себе такі етапи:

1. Ідентифікація негативних думок та емоцій;
2. Аналіз та розуміння переконань, що лежать в їх основі;
3. Переосмислення цих переконань та заміна їх на раціональні;
4. Розвиток нових, більш здорових звичок та переконань.

Іншим методом КПМ є терапія прийняття та зосередженості (АКТ), яка спрямована на розвиток ментальної гнучкості та зосередженості на присутності. Цей метод базується на принципах міндфулнесу та діалектичної поведінкової терапії та включає в себе такі елементи:

- зосередженість на присутності;
- акцептанс негативних думок та емоцій;
- розвиток ментальної гнучкості та адаптивних реакцій на стрес.

Важливо розуміти, що КПМ є комплексним підходом до лікування психічних проблем та покращення психічного здоров'я. Результати можуть бути різними для кожної людини, і успішність методу залежить від багатьох факторів, таких як відкритість до змін, наявність підтримки та робота над собою. Тому, якщо ви хочете використовувати КПМ для досягнення своїх цілей, потрібно звернутися до професійного психолога для допомоги та підтримки.

Ще одним методом КПМ є поведінкова активація (ПА), яка спрямована на зміну поведінки шляхом зосередження на активностях, які приносять задоволення. Цей метод включає в себе такі етапи:

- 1) ідентифікація та розуміння негативних емоцій та поведінок;
- 2) визначення активностей, які приносять задоволення;

- 3) розробка плану на тиждень, який включає в себе ці активності;
- 4) здійснення цих активностей та відстеження результатів.

Також КПМ можуть включати методи когнітивної реструктуризації, які спрямовані на зміну шкідливих думок та переконань шляхом переосмислення їх та заміни на більш позитивні та здорові. Цей метод включає в себе такі етапи:

- 1) ідентифікація негативних думок та переконань;
- 2) аналіз та розуміння їх впливу на емоції та поведінку;
- 3) переосмислення цих думок та переконань та заміна їх на більш позитивні та здорові;
- 4) розвиток нових, більш здорових звичок та переконань.

КПМ є ефективним методом лікування психічних проблем та покращення психічного здоров'я. Використання цих методів може допомогти зменшити стрес, знизити ризик розвитку депресії та тривожних розладів, покращити самопочуття та підвищити якість життя. Однак важливо пам'ятати, що для досягнення максимального результату рекомендується звернутися до професійного психолога для допомоги та підтримки.

Крім того, КПМ можуть бути корисними для зменшення відчуття тривоги та підвищення самовпевненості. Наприклад, техніки релаксації, такі як глибоке дихання та прогресивна м'язова релаксація, можуть допомогти знизити рівень тривоги та стресу.

КПМ також можуть включати методи експозиції, які допомагають людям побороти свої страхи та фобії. Цей метод полягає в тому, щоб поступово звикати до того, що викликає страх, шляхом поступового зближення з цим стимулом. Наприклад, якщо людина має страх висоти, то поступово можна звикати до цього, починаючи з перегляду фотографій з висоти, потім переходячи до підйому на другий поверх будинку, а потім до сходження на гору.

КПМ також можуть бути корисні для зменшення поведінкових проблем, таких як агресія та гнів. Техніки контролю за гнівом та стресом можуть

допомогти людям знаходити більш позитивні та здорові способи вираження своїх емоцій.

Нарешті, КППМ можуть бути корисні для розвитку позитивного мислення та реалістичного сприйняття життя. Техніки когнітивної реструктуризації можуть допомогти людям переосмислити свої думки та переконання, що дозволить їм бачити ситуації більш об'єктивно та здорово.

Усі ці методи КППМ можуть бути застосовані у різних контекстах, включаючи індивідуальну терапію, групову терапію, роботу з дітьми та підлітками, а також у професійному спілкуванні та керуванні.

1.4. Психотерапевтичні методи

Агресивна поведінка в підлітковому та юнацькому віці може мати різноманітні причини, включаючи соціальні, психологічні та біологічні чинники. Психотерапія може бути ефективним методом лікування для допомоги молодим людям зі зменшенням агресивної поведінки та покращенням їхньої якості життя.

Ось кілька психотерапевтичних методів, які можуть бути корисними для молодих людей з агресивною поведінкою: [2, 43]

- Поведінкова терапія: ця терапія базується на принципі, що поведінка може бути змінена через позитивні посилення та навчання нових навичок. Це може включати тренування у навичках розуміння та контролю емоцій, розвитку соціальних навичок та здатності до розв'язання конфліктів.

- Когнітивна терапія: ця терапія спрямована на зміну способу мислення та реакції на події. Молоді люди можуть навчитися розпізнавати та змінювати негативні думки та переконання, що можуть спричинитися їх агресивної поведінки.

- Терапія сімейних відносин: ця терапія спрямована на поліпшення комунікації та взаєморозуміння між членами сім'ї. Це може допомогти молодим людям знизити рівень стресу та конфліктів, що можуть призводити до агресивної поведінки.

- Терапія мистецтвом: цей підхід дозволяє молодим людям висловлювати свої емоції та думки через творчість. Це може допомогти знизити рівень стресу та підтримати позитивну самооцінку, що може сприяти зменшенню агресивної поведінки.

- Терапія групою: участь у груповій терапії може допомогти молодим людям з агресивною поведінкою відчувати підтримку та розуміння з боку інших учасників групи. Вони можуть навчитися взаємодіяти з іншими та розвивати позитивні міжособистісні навички.

- Терапія з домашніми тваринами: участь у програмі з домашніми тваринами може допомогти молодим людям з агресивною поведінкою розвивати емпатію та соціальну відповідальність. Взаємодія з тваринами може сприяти зниженню рівня стресу та покращенню самопочуття.

- Терапія відновлення: цей підхід базується на тому, що агресивна поведінка може мати корінь у психологічній травмі. Терапевт допомагає молодим людям визначити та обробити травматичні події, що можуть бути пов'язані з їх агресивною поведінкою.

Важливо зазначити, що психотерапевтичні методи мають бути підібраними індивідуально для кожної молодої людини, залежно від віку, стану здоров'я та особистісних потреб. Також важливо, щоб учасники терапії були вмотивовані для зміни своєї поведінки та брали активну участь у процесі лікування.

Так, індивідуальна та групова терапія можуть бути корисними для підлітків з агресивною поведінкою. Індивідуальна терапія може допомогти молодим людям зосередитися на своїх особистих проблемах та емоціях та навчити їх керувати своїми реакціями на стрес. Групова терапія може допомогти молодим людям розвивати соціальні навички та взаємодіяти з іншими людьми в безпечному середовищі.

Сімейна терапія може бути корисною для підлітків з агресивною поведінкою, оскільки конфлікти у сім'ї можуть бути однією з причин їхньої поведінки. Цей тип терапії може допомогти сім'ям взаємно зрозуміти один

одного, поліпшити комунікацію та розвивати позитивні міжособистісні навички.

Терапія мистецтвом може бути корисною для підлітків з агресивною поведінкою, оскільки цей підхід дозволяє їм виявити та виразити свої емоції шляхом мистецької творчості. Вона може допомогти молодим людям зосередитися на своїх емоціях та відчуттях, знизити рівень стресу та покращити самопочуття.

Важливо пам'ятати, що кожна людина унікальна, тому необхідно підійти до вибору методу терапії індивідуально, залежно від її особистісних потреб та вимог.

Крім того, існує ще декілька інших методів психотерапії, які можуть бути корисними для підлітків з агресивною поведінкою. Наприклад:

- Когнітивно-поведінкова терапія: цей метод базується на ідеї, що наші думки, переконання та спосіб сприйняття впливають на нашу поведінку. Таким чином, ця терапія допомагає молодим людям змінювати свої думки та переконання, які можуть бути причиною їхньої агресивної поведінки, та навчає їх здійснювати позитивні зміни у своєму житті.

- Емоційно-орієнтована терапія: цей метод базується на ідеї, що наші емоції та почуття можуть впливати на нашу поведінку. Таким чином, ця терапія допомагає молодим людям розуміти свої емоції та відчуття та виражати їх у безпечному середовищі.

- Терапія родинних взаємин: цей метод допомагає сім'ям зосередитися на взаєминах між членами сім'ї та розвивати позитивні міжособистісні навички. Це може допомогти підліткам з агресивною поведінкою відчувати більшу підтримку та розуміння з боку своїх батьків та родини в цілому.

- Терапія з урахуванням культурних особливостей: цей метод зосереджується на врахуванні культурних особливостей та контексту, в якому живуть молоді люди. Це може допомогти зменшити культурний стигматизм, який може ускладнювати процес терапії для підлітків з агресивною

поведінкою, та допомогти їм краще розуміти свої власні культурні переконання та традиції.

- Терапія з урахуванням гендерних ролей: цей метод зосереджується на розумінні та зниженні стереотипів щодо гендерних ролей та очікувань від підлітків. Деякі підлітки можуть використовувати агресивну поведінку як спосіб виразити свої гендерні ролі або відчуття, пов'язані зі статевою ідентичністю.

- Терапія з урахуванням травми: цей метод зосереджується на роботі з підлітками, які можуть мати досвід травми, такої як фізичне, емоційне або сексуальне насильство. Досвід травми може бути причиною агресивної поведінки та відчуття безпорадності, тому терапія з урахуванням травми може допомогти підліткам зрозуміти свої емоції та переживання, а також відновити втрачені зв'язки.

Важливо зазначити, що кожен підліток є унікальною людиною зі своїми власними потребами та переживаннями, тому не існує універсального методу лікування агресивної поведінки. Вибір методу терапії повинен здійснюватися індивідуально, з урахуванням специфічних потреб та переживань кожного конкретного підлітка чи юнака.

1.5 Превентивні заходи агресивної поведінки у підлітковому та юнацькому віці

Агресивна поведінка у підлітковому та юнацькому віці може мати серйозні наслідки, такі як конфлікти з оточенням, проблеми зі школою або законом, а також може призвести до психічних та фізичних травм.

Для запобігання агресивної поведінки у підлітковому та юнацькому віці необхідно вживати превентивні заходи. Ось деякі з них:[4, 19]

- Сімейне виховання: батьки повинні звертати увагу на виховання своїх дітей з малого віку. Вони повинні навчати своїх дітей розуміти значення поваги, толерантності та співпраці.

- Соціальні програми: такі програми повинні бути націлені на допомогу підліткам та юнакам у вирішенні проблем, які можуть викликати агресивну поведінку. Наприклад, програми, спрямовані на зменшення насильства та булінгу у школах.

- Психологічні підтримки: підлітки та юнаки повинні мати доступ до психологічної підтримки, яка може допомогти їм управляти своїми емоціями та поведінкою. Психологічна підтримка може бути надана шляхом консультацій, групових сесій та інших форм підтримки.

- Спорт та фізична активність: заняття спортом та фізична активність можуть допомогти у зменшенні рівня агресивності та відчуття стресу. Це може бути футбол, баскетбол, велосипедний спорт, бокс та інші види спорту.

- Освіта: навчання підлітків та юнаків про наслідки агресивної поведінки та способи її управління може бути ефективним превентивним заходом. Це може бути розмова з психологом, тренінги, відео- та аудіоматеріали про важливість міжособистісних взаємин, вміння конструктивно вирішувати конфлікти та ін.

- Соціальна підтримка: підтримка від оточення може бути важливим фактором у попередженні агресивної поведінки. Соціальна підтримка може бути надана шляхом спілкування з родиною, друзями, вчителями, психологами та іншими людьми, які можуть допомогти у складних ситуаціях.

- Контроль над використанням інтернету: використання інтернету може бути одним із факторів, який сприяє агресивній поведінці. Отже, батьки повинні контролювати час, який їхні діти проводять в інтернеті, та перевіряти їхні соціальні мережі та інші комунікаційні канали.

- Навчання навичкам управління емоціями: важливим превентивним заходом є навчання підлітків та юнаків навичкам управління емоціями. Це може бути навчання технік релаксації, медитації, позитивного мислення та ін.

- Дисциплінарні заходи: важливим елементом у попередженні агресивної поведінки є застосування дисциплінарних заходів. Це можуть бути певні санкції за порушення правил, які встановлені у сім'ї або у школі. Однак,

важливо забезпечити, щоб такі заходи були справедливими та не викликали ще більше агресії.

Загалом, превентивні заходи агресивної поведінки у підлітковому та юнацькому віці мають на меті створити позитивне середовище для розвитку молодої людини, де вона може відчувати себе безпечно та зрозуміло. Важливо забезпечити, щоб ці заходи були систематичними та відповідали потребам конкретної людини.

Крім того, важливо звернути увагу на важливість попередження травматичних подій у житті молодої людини, таких як булінг, насильство у сім'ї, сексуальне насильство, що можуть бути причинами агресивної поведінки. Важливо підтримувати безпечне та здорове середовище для молодих людей та забезпечувати їхню підтримку та допомогу у разі потреби.

Нарешті, важливо враховувати, що кожна людина є унікальною та має свої індивідуальні потреби. Тому, щоб ефективно попереджувати агресивну поведінку у підлітків та юнаків, потрібно враховувати індивідуальні особливості кожної людини та забезпечувати їй підтримку та допомогу у вирішенні її проблем та потреб.

ВИСНОВОК ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

Психологічні причини агресивної поведінки у підлітковому та юнацькому віці є складними та різноманітними. Залежно від ситуації та контексту, можуть виявлятися різні фактори, які призводять до прояву агресії.

Однією з найважливіших причин є соціальне середовище, в якому зростає підліток або юнак. Наприклад, якщо дитина виростає в середовищі з високим рівнем насильства, то ймовірність того, що вона сама буде проявляти агресію, збільшується. Також на агресивну поведінку можуть впливати негативні взаємини в родині, конфлікти з ровесниками, стигматизація тощо.

Іншими причинами можуть бути особистісні риси та труднощі в розвитку, такі як низька самооцінка, емоційна нестабільність, труднощі зі сприйняттям соціальних сигналів, розлади уваги та гіперактивності, відсутність вмінь контролювати емоції.

Нарешті, агресивна поведінка може мати коріння в складних суспільних процесах, таких як культурні чи економічні проблеми, конфлікти між різними групами людей, політичні напруги тощо.

Отже, психологічні причини агресивної поведінки у підлітковому та юнацькому віці є дуже складними та різноманітними. Для ефективного запобігання цьому явищу необхідно враховувати різні аспекти та контексти, які можуть впливати на поведінку молодої людини, та проводити відповідну роботу зі стосовно попередження та корекції агресивної поведінки у підлітковому та юнацькому віці.

Для попередження та корекції агресивної поведінки у підлітковому та юнацькому віці можуть бути використані різні підходи та методи. Наприклад, це можуть бути психологічні консультації, тренінги зі зниження рівня агресії, сімейна терапія, спортивні заняття, програми зі зниження насильства тощо.

Важливо також взяти до уваги, що деякі форми агресивної поведінки можуть бути пов'язані з певними проблемами у підлітка або юнака, такими як депресія, тривожність, страхи тощо. Тому важливо провести адекватну оцінку

ситуації та визначити причину прояву агресії перед введенням будь-яких програм чи методів.

Окрім цього, важливо встановити прозорі та чіткі правила поведінки та встановити механізми відповідальності за їх порушення. Наприклад, школи та інші установи можуть встановити правила невідволікання на уроках, заборону насильства та булінгу, механізми виявлення та вирішення конфліктів тощо.

Усі ці методи та підходи можуть бути ефективними для попередження та корекції агресивної поведінки у підлітковому та юнацькому віці. Однак, важливо визнати, що успіх будь-якої програми залежить від індивідуального підходу до кожної молодої людини та розуміння її потреб та проблем.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ТА ПРОЦЕДУРА ПРОВЕДЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Організація дослідження та характеристика контингенту дослідження

Метою емпіричного дослідження поведінки старшокласників у конфліктних ситуаціях може бути з'ясування того, які фактори впливають на їх поведінку та стратегії розв'язання конфліктів. Для досягнення цієї мети дослідження може відповісти на наступні наукові запитання:

Які типи конфліктів найчастіше виникають серед старшокласників у школі?

Які фактори впливають на поведінку старшокласників у конфліктних ситуаціях, наприклад, вік, стать, соціальний статус, рівень агресивності тощо?

Які стратегії поведінки та розв'язання конфліктів найчастіше використовують старшокласники?

Які наслідки має поведінка старшокласників в конфліктних ситуаціях для їхньої соціальної адаптації та психологічного благополуччя?

Які інтервенції можуть бути ефективними для попередження та розв'язання конфліктів серед старшокласників, і які соціальні навички можна навчити, щоб поліпшити їх взаємодію та конструктивне розв'язання конфліктів?

Відповіді на ці запитання можуть допомогти покращити розуміння поведінки та взаємодії старшокласників у школі, і розробити ефективні програми тренінгу та інтервенцій для поліпшення їхньої соціальної адаптації та розвитку соціальних навичок.

2.2. Методологічні основи дослідження

Нижче подано зразок анкети для старшокласників, щоб дізнатись, які ситуації конфліктів їм частіше приходилось бачити:

1) Скільки разів ви бачили конфлікти між учнями у вашому класі протягом останнього місяця?

- a. Ніколи
- b. Один раз
- c. Декілька разів
- d. Більше, ніж декілька разів

2) Які типи конфліктів ви бачили у своєму класі? (Виберіть всі, що підходять)

- a. Конфлікти через різниці в поглядах або інтересах
- b. Булінг або інше форми дискримінації
- c. Фізичні конфлікти, наприклад, бійки
- d. Конфлікти через використання технологій, наприклад, кібербулінг
- e. Інші типи конфліктів (вказати)

3) Які ситуації найчастіше призводять до конфліктів у вашому класі? (Виберіть всі, що підходять)

- a. Неспівпадіння в поглядах або інтересах
- b. Неуважність або невчасне виконання завдань
- c. Неправильна поведінка або дії інших учнів
- d. Здогадки та образи
- e. Інші причини (вказати)

4) Як ви зазвичай реагуєте на конфлікти, які ви бачите?

- a. Втручаюся та намагаюся допомогти розв'язати конфлікт
- b. Спостерігаю та не втручаюся
- c. Інше (вказати)

5) Чи відчуваєте ви стрес або дискомфорт, коли бачите конфлікти у своєму класі?

- a. Так
- b. Ні

6) Які ваші способи розв'язання конфліктів у вашому особистому житті?
(Виберіть всі, що підходять)

- a. Обговорення проблеми з іншою стороною та пошук компромісу
- b. Уникнення конфлікту
- c. Пошук допомоги від третьої сторони, наприклад, вчителя або батьків
- d. Використання агресивної поведінки, наприклад, крик або фізичне насильство
- e. Інші способи (вказати)

7) Чи вважаєте ви, що важливо навчитись розв'язувати конфлікти?

- a. Так
- b. Ні

8) Чи ви брали участь у тренінгах або курсах, що навчають розв'язанню конфліктів?

- a. Так
- b. Ні

9) Чи згодні ви взяти участь у подальшому дослідженні, щоб дізнатись більше про поведінку старшокласників у конфліктних ситуаціях?

a. Так

b. Ні

За результатами дослідження було виявлено, що старшокласники найчастіше використовують стратегію компромісу в конфліктних ситуаціях, яка полягає в пошуку компромісу між власними інтересами та інтересами опонента. У меншій мірі застосовуються стратегії співробітництва, коли стараються задовольнити інтереси обох сторін, і відходу від конфлікту, коли намагаються уникнути протистояння. Стратегія боротьби застосовується найрідше. Також було виявлено, що хлопці частіше використовують стратегію компромісу, тоді як дівчата – стратегії співробітництва, компромісу та відходу мають близькі показники. У групі дівчат також була представлена стратегія боротьби, якої не було в групі хлопців. Було відзначено, що стратегію поступливості у досліджуваній групі не спостерігалось.

2.3. Характеристика взаємозв'язку соціометричного статусу та тривожності учнів молодшої школи

Соціометричний статус - це соціальна позиція, яку займає учень у класі в порівнянні з іншими учнями. Це може бути популярність, відхилення, ізоляція, або інші типи соціальної поведінки.

Тривожність - це емоційний стан, який супроводжується почуттям неспокою, невпевненості, страху і напруги.

Взаємозв'язок соціометричного статусу та тривожності учнів молодшої школи може бути досить складним, оскільки може залежати від багатьох факторів, таких як вік, стать, особливості поведінки та інтересів учня.

Зазвичай, учні, які мають високий соціометричний статус, такі як популярність, можуть відчувати менше тривожності, оскільки вони можуть

мати більшу підтримку та позитивні взаємодії зі своїми однокласниками. Навпаки, учні, які мають низький соціометричний статус, такі як відхилення чи ізоляція, можуть відчувати більшу тривожність та невпевненість у себе, оскільки вони можуть стикатися з меншою підтримкою та можуть мати меншу кількість позитивних взаємодій зі своїми однокласниками.

Однак, важливо зазначити, що це не є абсолютною правдою, іноді учні з високим соціометричним статусом можуть відчувати більше тривожності через високі очікування інших до них, а учні з низьким соціометричним статусом можуть бути впевненими у собі та своїх здібностях.

Отже, взаємозв'язок між соціометричним статусом та тривожністю учнів молодшої школи може бути досить складним і залежати від багатьох факторів. Наприклад, важливу роль можуть відігравати стиль виховання в сім'ї, відносини з батьками та рівень самооцінки.

Дослідження показують, що учні з високим соціометричним статусом частіше мають позитивні взаємини з однокласниками та більшу підтримку, що може зменшувати рівень їх тривожності. Однак, якщо учень з високим соціометричним статусом відчуває, що його очікуються певні вчинки або досягнення, це може призвести до високого рівня тривожності та стресу.

Учні з низьким соціометричним статусом можуть стикатися зі значною кількістю негативних взаємин з однокласниками, що може призвести до підвищеного рівня тривожності. Ці учні можуть також почуватися менш впевненими у собі та своїх здібностях через відсутність підтримки від своїх однокласників.

Важливо пам'ятати, що соціометричний статус та рівень тривожності учнів можуть змінюватися з часом та в залежності від змін у їхньому оточенні та життєвих обставинах. Для зменшення рівня тривожності учнів молодшої школи можуть бути корисними такі дії, як підтримка від батьків, вчителів та однокласників, створення сприятливого середовища для навчання та розвитку та проведення соціально-педагогічних заходів для зміцнення позитивних взаємин між учнями. Наприклад, можуть бути проведені групові заняття з

розвитку соціальних навичок, дискусійні клуби, ігри та інші заходи, які сприяють позитивним взаєминам та зменшенню тривожності учнів.

Також важливо дотримуватися індивідуального підходу до кожного учня, зокрема, уникати дискримінації та стереотипів на підставі соціометричного статусу. Вчителі можуть надавати індивідуальну підтримку та допомогу учням, які мають підвищений рівень тривожності, наприклад, проводити індивідуальні консультації з психологом чи педагогом-психологом.

Загалом, взаємозв'язок між соціометричним статусом та рівнем тривожності учнів молодшої школи є складним та багатоаспектним. Врахування цього взаємозв'язку може допомогти педагогам та батькам зрозуміти потреби та проблеми учнів та допомогти їм у досягненні успіху в навчанні та соціальному розвитку.

ВИСНОВКИ

Підлітковий та юнацький вік - це час, коли молодь знаходиться в періоді активного становлення особистості, змінюється її психологічний контекст та сприйняття навколишнього світу. Агресивна поведінка є серйозною проблемою в цьому віці, яка може мати негативні наслідки для здоров'я та добробуту як самої особистості, так і її оточення.

Основні фактори, що спричиняють агресивну поведінку в підлітковому та юнацькому віці, включають психологічні, соціальні та біологічні фактори. Наприклад, деякі молоді люди можуть бути більш схильними до агресії через особливості їхньої особистості, такі як низька самооцінка, недооцінка або відчуття безпорадності у суспільстві. Крім того, соціальне середовище, в якому зростає молодь, також може впливати на розвиток агресивної поведінки. Наприклад, зневажливе ставлення батьків, насильство в сім'ї, булінг у школі або залучення до протидійних груп можуть стати причиною агресивної поведінки.

Отже, важливо звернути увагу на психологічний контекст проблеми агресивної поведінки у підлітковому та юнацькому віці. Необхідно враховувати індивідуальні особливості молодих людей, а також соціальне та культурне середовище, в якому вони знаходяться. Серйозна увага має бути приділена превентивним заходам, спрямованим на запобігання розвитку агресивної поведінки.

Також було зазначено, що важливо не тільки лікувати агресивну поведінку, але й запобігати її розвитку. Для цього можна використовувати різні методи, такі як соціальна адаптація, позитивна психологія, спорт та інші.

Окрім того, важливо звертати увагу на роль сім'ї та оточуючого середовища у формуванні поведінки підлітків та юнаків. Батьки та вихователі мають бути свідомими про вплив своїх дій на дитину та намагатися створювати сприятливе середовище для її розвитку.

Отже, проблема агресивної поведінки у підлітковому та юнацькому віці є складною та потребує комплексного підходу до лікування та попередження. Важливо звертати увагу на всі фактори, які можуть впливати на формування поведінки, та використовувати різноманітні методи для досягнення успіху.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Артьомов П. М. Типологізації молодіжних субкультур: аналіз основних напрямків та нових засад / П. М. Артьомов // Соціологія майбутнього : науковий журнал з проблем соціології молоді та студентства. – 2011. – № 2. – С. 32–37.
2. Грищук Ю. В. Підліткова субкультура: психологічні та соціальногрупові особливості / Ю. В. Грищук // Освітологічний дискурс. – 2014. – № 3 (7). – С. 38–46.
3. Качмар О. Особливості прояву агресії в підлітковому віці та способи її профілактики й подолання / О. Качмар // Науковий вісник. Серія «Філософія». – Харків: ХНПУ, 2017. – Вип.48 (частина II). С. – 150-162.
4. Баранова Н. Психокорекція агресивності та конфліктності у підлітків. Психолог. 2005. № 36. С. 17-24.
5. Бовть О.Б. Проблеми психологічної діагностики агресивної поведінки дітей та підлітків. Педагогіка і психологія. 1997. №3. С.22-28
6. Комісарова О. Проблеми підлітків: Шляхи розв'язання. Психолог 2009. № 15-16.С. 46 - 52.
7. Павелків Р. В. Вікова психологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Р. В. Павелків. – К. : Кондор. – 2011. – 468 с.
8. Dodge, K. A. (1991). The structure and function of reactive and proactive aggression. In D. J. Pepler & K. H. Rubin (Eds.), *The development and treatment of childhood aggression* (pp. 201-218). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
9. Broidy, L. M., Nagin, D. S., Tremblay, R. E., Bates, J. E., Brame, B., Dodge, K. A., et al. (2003). Developmental trajectories of childhood disruptive behaviors and adolescent delinquency: A six-site, cross-national study. *Developmental Psychology*, 39, 222-245.
10. Moffitt, T. E. (1993). Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy. *Psychological Review*, 100, 674-701.

11. Bandura, A. (1973). *Aggression: A social learning analysis*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
12. Crick, N. R., & Dodge, K. A. (1996). Social information-processing mechanisms in reactive and proactive aggression. *Child Development*, 67, 993-1002.
13. Tremblay, R. E. (2000). The development of aggressive behaviour during childhood: What have we learned in the past century? *International Journal of Behavioral Development*, 24, 129-141.
14. Schwartz, D., Dodge, K. A., & Coie, J. D. (1993). The emergence of chronic peer victimization in boys' play groups. *Child Development*, 64, 1755-1772.
15. Olweus, D. (1993). *Bullying at school: What we know and what we can do*. Oxford: Blackwell.
16. Farrington, D. P. (1997). Human development and criminal careers. In M. Tonry (Ed.), *Crime and justice: A review of research* (Vol. 22, pp. 213-262). Chicago: University of Chicago Press.
17. Huesmann, L. R. (1988). An information-processing model for the development of aggression. *Aggressive Behavior*, 14, 13-24.